

Elizabeth G. Price, *The Barāhima's Dilemma*, Berlin/Boston: De Gruyter, 2024. XVI + 448 s.

Furkan DEMİR

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
demirr.furkann@gmail.com
0009-0004-5992-0650

Paul Kraus (ö. 1944), 1933-1934'te "Beiträge Zur Islamischen Ketzergeschichte" başlıklı yazdığı iki makalede Fâtımî dâîlerinden Müeyyed-Fiddin Hibetullah b. Ebû İmrân eş-Şîrâzî el-İsmâîlî'nin (ö. 470 [?]) *el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye* isimli eserindeki iktibaslarla günümüze kadar gelen İbnü'r-Râvendî'nin (ö. 301/913-14 [?]) *Kitâbü'z-Zümürriid*'ünü gün yüzüne çıkarmıştır.¹ *Kitâbü'z-Zümürriid*'de nübüvvet aleyhindeki delilleri tahlil eden bu iki çalışma, İbnü'r-Râvendî'nin delilleri atfettiği grup olan Berâhime'nin kimliğini de sorunsallaştırarak dikkat çekici bir problem ortaya koymuştur: "Berâhime Bilmecesi (*Barāhima's Enigma*)". Bu bağlamda peygamberliği inkâr eden Berâhime imajının İslam dünyasındaki serüveni, kendilerine atfedilen itirazların tarihsel süreci, bu imaj ve görüşlerin Hint Brahmanlarıyla örtüşüp örtüşmediği temel sorunlar olarak göz çarpar. Kraus'un bulguları, zikredilen problemleri ele alarak derinleştiren, farklı veçhelerini ni ortaya çıkaran bir literatürün işaret fişeği olmuştur.² Pines,³ Stroumsa,⁴

1 Paul Kraus, "Beiträge Zur Islamischen Ketzergeschichte," *Rivista Degli Studi Orientali* 14, sy. 2 (1933): 94-95; Paul Kraus, "Beiträge Zur Islamischen Ketzergeschichte," *Rivista Degli Studi Orientali* 14, sy. 4 (1934): 335-79; Abdurrahman Bedevî, Paul Kraus'un bu iki makalesini Arapçaya tercüme edip eserinde (s. 89-219) yayımlamıştır. Abdurrahman Bedevî, *Min Târihi'l-İlhâd fi'l-İslâm* (Kahire : Sînâ li'n-Neşr, 1993), 91-93.

2 Kraus'un bulgularının geniş etkisini Joseph Van Ess, "opus magnum"u Teoloji ve Toplum'da tartışır. Aktaran Elizabeth G. Price, *The Barāhima's Dilemma: Ibn al-Rāwandî's Kitâb al-Zumurrud and the Epistemological Turn in the Debate on Prophecy* (De Gruyter, 2024), 6, 17. dp.

3 Sholomo Pines, "Shî'ite Terms and Conceptions in Judah Halevi's Kuzari," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 2 (1980): 165-251.

4 Sarah Stroumsa, "The Barāhima in Early Kalam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985): 229-41; Sarah Stroumsa, *Freethinkers of Medieval Islam: Ibn* •

Abrahamov,⁵ Calder⁶ ve Koloğlu'nun⁷ makaleleri literatürdeki izleği takip edip zenginleştirmiştir.⁸ Söz konusu literatür, Elizabeth Price'ın 2021 yılında Yale Üniversitesi'nde savunduğu "The Barāhima's Dilemma: Ibn al-Rāwandī's Kitāb al-Zumurrud and the Epistemological Turn in the Debate on Prophecy" teziyle taçlanmışır.⁹ Tez, 2024 yılında De Gruyter tarafından *The Barāhima's Dilemma*¹⁰ ismiyle basılmıştır.¹¹

Kelâmî literatürde nübüvvetin imkânı bağlamında Berāhime'ye en çok atfedilen itiraz "peygamber ya aklın zorunlu gördüğü şeyleri ya da reddettiği şeyleri getirir. İlk durumda nübüvvetle gelen bilgiye insanın ihtiyacı olmaz, ikincisinde ise akılla çelişen şey, insan tarafından kabul edilmez" şeklindedir. Price, çalışmasının başlığına taşıdığı bu itirazı "dilemmâ" olarak adlandırır ve ikilemin ilk kısmını "nübüvvetin gereksiz oluşu (*superfluous*)", ikinci kısmını ise "akıl ile nübüvvetin çelişmesi (*contradiction*)" olarak isimlendirir. Söz konusu itirazla birlikte peygamberliğe ilişkin pek çok eleştirinin kendilerine atfedildiği Berāhime gerçekte kimdir? Kurgusal bir grup mu yoksa erken dönem kelâmcıların münazara edip İslam'ı savundukları Hint menşeli gayrimüslim fırkalardan biri mi? Yazar, Kraus'la başlayan literatürün ana bulgularını değerlendirmeye tâbi tutarak kendi tezini öne sürer: Berāhime çekirdeğini nübüvveti inkâr temasının oluşturduğu, bu temaya bağlı olarak belli bir çevrenin ya da müellifin farklı itirazlar atfettiği esnek ama tutarlı "topos"tur. Buna dayanarak İslam dünyasındaki diğer kelâmî hasımların her biri için benzer bir tespitin yapılabilmesi mümkündür. Price, kitabında Berāhime imajını anlamlandırmanın tek yolunun söz konusu toposun ortaya çıkışını, evrimini ve kullanıldı-

al-Rawandi, Abu Bakr al-Razi, and Their Impact on Islamic Thought (Leiden: E.J. Brill, 1999), 145-62.

5 Binyamin Abrahamov, "The Barāhima's Enigma A Search for a New Solution," *Die Welt des Orients* 18 (1987): 72-91.

6 Norman Calder, "The Barāhima: Literary Construct and Historical Reality," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 57, sy. 1 (1994): 40-51; Norman Calder, "Berahime: Literal Yapı ve Tarihsel Gerçeklik," çev. Süleyman Akkuş, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* III, sy. 1 (2003): 181-94.

7 Orhan Şener Koloğlu, "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berāhime," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII, sy. 1 (2004): 159-94.

8 Bu çalışmaların her birinde tarihsel olarak sonra gelen çalışma öncesindeki bulguları, iddiaları değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu anlamda literatürün kümülatif bir boyutunun olduğunu söylemek mümkündür.

9 Bu tez, 2022 yılında BRAIS (British Association for Islamic Studies) tarafından verilen "İslam Çalışmaları ve Müslüman Dünyası De Gruyter Ödülü"nü kazanmıştır.

10 Price, *The Barāhima's Dilemma*.

11 Tez ile kitap arasında bazı başlık isimleri ile kısmî tasnif değişiklikleri dışında herhangi bir farklılık görülmemiştir.

ğı bağlamları araştırmak olduğunu ifade eder (10-11). O, bu amaca binaen Berâhime kimliğini *Kitâbü'z-Zümürrüd* merkezli inceleyeceğini belirtir: *Kitâbü'z-Zümürrüd* öncesi Berâhime, *Kitâbü'z-Zümürrüd*'deki Berâhime ve *Kitâbü'z-Zümürrüd* sonrası Berâhime. “Giriş” ve “Sonuç” arasındaki üç kısım da bu tarihsel ayrıma göre tasnif edilmiştir: “The Prehistory of the Barâhima’s Dilemma”, “The Maturation of the Barâhima’s Dilemma” ve “The Repercussions of the Barâhima’s Dilemma”.

Berâhime'nin antik ve geç antik dönemdeki imajını serimleyen birinci bölüm, İslam öncesi Yakın ve Orta Doğu'da Hintli âbitler olarak görülen “bilge, filozof ve gymnosofistlere”¹² dair zengin literatürün Berâhime ile ilişkisini kurmaya çalışır ve bu literatürün İslam dünyasına nasıl aktarıldığını inceler. Herodot ve Edward Said'e atıfla Antik Yunan ve Batı dünyasının Doğu'ya ilişkin imajına dikkat çeken Price, Hint dünyası hakkında hem entrosentrik hem de negatif entrosentrik bir anlatının bulunduğunu belirtir. Buna göre Hindistan bir yandan medenî olmayı, ilkelliği, put-perestliği simgelerken; öte yandan bozulmamış ahlakı, derin sezgi gücünü ve yüksek maneviyatı temsil eder (23-26). Söz konusu negatif entrosentrik tasvirin Brahmanlar özelinde kökenini, İskender'in Hint dünyası seferlerine dair anlatılarda bulmak mümkündür. Bu anlatılar İskender sonrası tarih yazımına Seleukos'un Hindistan büyükelçisi Megasthenes (ö. MÖ. 290) vasıtasıyla ulaşmıştır. Megasthenes'in önceki kaynaklara dair verdiği bilgiler ve kendi gözlemleri erken dönem Romalı tarihçileri oldukça etkilemiştir. Nitekim doğayla uyum içinde yaşayan, felsefî derinliği yüksek, maddiyata değer vermeyen ve vejetaryen Brahmanlar'ın kiniklerle, Pisagorcu Platonizmle özdeşleştirilmesi bu etkinin bir yansıması olarak okunabilir. Romalıların sahip olduğu bu klasik Hintli bilge resmi, erken Hristiyan geleneğe de gelişerek kendine yer bulmuştur. Brahman-Gymnosofistler, bir yandan barbarlık ve sapkınlık suçlamalarına karşı Hristiyanlar için bir dayanak, öte yandan Hristiyan yazarların zâhidâne ideallerini temsil eden bir sözcü işlevi görmüştür (45-46). Price, bu tespitini temellendirmek adına erken dönem Hristiyan geleneğindeki ilgili pek çok metni değerlendirmeye tabi tutar. Sonuçta bu uzun tarihsel döneme dair inceleme, İslam öncesi Yakın ve Orta Doğu'da Brahmanların “medeniyet” öncesi insanlığın doğal halinin ideal bir örneği olarak karakterize edildiğini gösterir. Erken İslamî geleneğe de benzer bir role sahip olan Brahmanlar, buna ek olarak yalnızca aklın ilkeleriyle yönetilen, vahyin dışlandığı bir hayatın sembolü olarak da görülmüştür (70).

12 Literal olarak “çıplak bilge” anlamına gelen “gymnosophist” terimi, Antik Yunan literatürüne Büyük İskender döneminde girmiş, toplumsal ve kurumsal yapıdan uzak ideal bir imajı temsil etmiştir. Yazar, İslam öncesi dönemi ele aldığı kısımlarda bu terime “Brahman-Gymnosophist” şeklinde atıf yapmıştır.

Birinci kısmın ikinci bölümü ise Müslümanların İslam öncesindeki bu birikimle nasıl irtibat kurduğuna yoğunlaşır. Buradaki amaç, rasyonalist ve nübüvvet inkârcısı Berâhime imajının izini, Brahman-Gymnosophistlerin Arapça literatürdeki erken temsilleriyle ilişkisini soruşturmaktır. Buna binaen II/VIII. yüzyılın ortasından III/IX yüzyılın yarısına kadarki erken Abbâsî döneminin Hint dünyasına ilişkin ikincil kaynakları kullanan metinleri ele alınmıştır. Müslüman seyyahların doğrudan kendi gözlemleri sonucu ortaya çıkan anlatılar ise bir sonraki bölümde işlenmiştir. Müslümanlar fetihlerin ardından ortaya çıkan toplumsal durumda farklı etkileşim yollarıyla önceki kültürlerle organik bir ilişki kurmuştur. Söz konusu yollardan biri, Abbâsî dönemindeki tercüme hareketinde özellikle uzun yıllar vezirlik makamında bulunan Bermekî ailesinin gayretleriyle Hint dünyasına dair önemli sayıda metnin Arapçaya çevrilmesidir. Günümüze ancak atf ya da kısa fragmanlarla gelen bu metinler, Arapça İskender geleneği ile Arapça hermetik ve Yeni-Platoncu psödo-epigrafik gelenek şeklinde iki tür altında değerlendirilebilir. İskender'in tarihçisi Callisthenes'e (ö. MÖ. 328) atfedilen metinler ile Kur'an-ı Kerim'de de geçen Zülkarneyn'le alakalı kıssalar ilk gelenek bağlamında Brahman-Gymnosophistlere dair bilgi sunar. Bu kaynaklarda da söz konusu grubun zühdü öne çıkarılır. Bununla birlikte nübüvvet inkarcısı olarak görülmeseler de Brahmanların ahlak, ahiret ve peygamberlikle alakalı sorduğu sorular önceki gelenekte bulunmayan yeni unsurlar olarak göze çarpar. Bu bakımdan İskender ve Berâhime arasında geçen bu konular hakkındaki diyaloglarda bulunan "Kur'ânî ton" dikkat çekicidir. Nitekim Berâhime'nin inandığı Tanrı, İslam'ın Allah tasavvuruna oldukça yakın görünür (78-79). İkinci gelenek ise Arapça hermetik ve Yeni-Platoncu geleneğe mensup Psödo-Apollonius (ö. 98) ve Psödo-Ammonius'un (ö. 520) iki metninde görülebilir. Ortak noktalar bulunmakla birlikte ilk eserde Brahman figürü, Tanrı'nın sıfatlarına dair tartışmalarda kendine yer bulurken, ikincisinde ise Yunan ve Roma'daki imaja oldukça yakın çileci bir resme sahiptir. Price, pek çok farklı yazın geleneğinin Brahman anlatısına değinmekle birlikte bunların hiçbirinden doğrudan peygamberliği inkâr eden ve aklın vahyi gereksiz kıldığı pozisyonunu savunan bir tasavvurun bulunmadığını vurgular.

"The Brahmans as Ethnographic Subjects: A Survey of Early 'Abbâsîd Travel and Geographical Literature" adlı üçüncü bölüm, II/VIII. ve III/IX. yüzyıllardaki İslam ve Hint dünyasındaki etkileşimlerin farklı boyutlarına dikkat çekerek başlar. Bu boyutların ele alınmasındaki kilit kaynaklar, beş kısımda incelenebilir: a) tüccarların ve denizcilerin raporları, b) coğrafya kitapları, c) dünya tarihi olarak görülebilecek tarih kaynakları, d) dinlermezhepler tarih ve ansiklopedik metinler, e) Yahyâ el-Bermekî örneğinde görüleceği üzere devletin hazırlattığı raporlar (108-110). Bu bağlamda bu

bölümün temel sorusu, zikredilen kaynakların nübüvvet inkârcısı, katı-rasyonalist Berâhime imajının ortaya çıkmasındaki tesirin boyutu olarak belirlenir. Söz konusu tesiri ele almadan önce belirtilen kaynaklarda Hint dünyasına ilişkin ortak motifler öne çıkarılır: “Felsefenin doğduğu, çeşitli mistik ritüellerin yapıldığı, meditasyonla tabiatı kontrol edebilen bilgelerin bulunduğu, tenasühe ve putlara inanılan diyâr”. Bu motiflerin ortaya çıkışında İslam öncesi Yunan, Latin, Süryanice kaynaklar da etkili olmuş olmalıdır. Price, Hint dünyasına ilişkin ortak temalara değindikten sonra Arapça literatürde Berâhime’ye ilk atfın yapıldığı düşünülen Yahya el-Bermekî’nin raporunu inceler. Rus şarkiyatçısı Vladimir Fedorovich Minorsky (ö. 1966), Mervezî (ö. 523/1128) ve Gerdîzî’nin (5/11. yüzyıl) metnlerinin¹³ ışığında Hint dinleri hakkında yazan erken dönem kaynaklarının çoğunun yaygın bir şekilde kullandığı bir raporun var olduğu sonucuna varır. Bu rapor, Abbâsi bürokrasisinin meşhur ailesi Bermekîlerin ikinci temsilcisi Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî’nin (ö. 190/805) isteği doğrultusunda hazırlanmıştır. Günümüze ulaşmayan bu belgeye sonraki metinler tarafından yapılan atıfları 1942 yılında yayımladığı Mervezî’nin metninin şerhinde titiz bir şekilde inceleyen Minorsky, belgenin içeriğinin bir resmini ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁴ Rus şarkiyatçının bulguları ve yorumlarına Berâhime literatüründe sıkça atıf yapılır. Price, Lawrence’ın *Shahrastani on the Indian Religions*’taki¹⁵ değerlendirmeleriyle birlikte rapora atıf yaptığı düşünülen metinleri kronolojik bir analize tabi tutar ve geç antik dönem Arapça İskenderci, Hermetik ve Neoplatonik pseudo-epigrafik geleneklerdeki Brahman-Gymnosophist tasviri ile Bermekî’nin raporundaki Hintli zâhitlerin tasviri arasında güçlü tematik benzerlikler olduğu sonucuna varır (119-140). Bununla birlikte Berâhime’nin nübüvvet inkârcısı imajıyla kelâmcıların muhatabı olarak diyalektik sürece ilk kimin tarafından katıldığı belirsizdir. Ancak bazı potansiyel adaylara dikkat çekilir: Mu’tezilî kelâmcı Zürkân (ö. 278/891 veya 279/892) ile İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Nazzâm’a (ö. 231/845) atfedilen kitap ve görüşlere dayanarak bu iki ismin çağdaşı biri (143-144).

13 Minorsky, Mervezî’nin Tabâ’i’u’l-hayevân’ından seçtiği bazı metinleri orijinali ve kendi şerhleriyle birlikte *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazi: on China, the Turks and India* ismiyle yayımlamıştır. Gerdîzî ise 442/1050 yılında Farsça kaleme aldığı *Zeynü’l-ahbâr*’da İslam öncesi İran tarihinden 423/1032’e kadar hilafet, 432/1041’e kadar ise Horasan tarihini ele alır. Christine Woodhead, “Minorsky, Vladimir Fedorovich,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 30: 116.

14 Şerefüzzaman Tâhir Mervezî, *Ebvabu fi’s-Sin ve’l-Türk ve’l-Hind = Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China the Turks and India; Tabaiü’l-hayevan*, çev. Vladimir Fedorovich Minorsky, *Islamic Geography* 125 (Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1993), 123-55.

15 Bruce B. Lawrence, *Shahrastani on the Indian Religions* (Walter de Gruyter, 2012), 17-29.

Berâhime'nin dilemmasının İslam'dan önceki tarihine odaklanan birinci kısmın ardından dördüncü ve beşinci bölümü içeren ikinci kısım bu dilemmanın “olgunlaşmasını” inceler. “Situating the Barâhima Among the Prophetological Controversies of the Early ‘Abbâsîd Period” başlıklı dördüncü bölüm, peygamberliği inkâr eden Berâhime imajının yaygınlaşmasının temel saiki olan *Kitâbü’z-Zümürriid*’ü değerlendirmeden önce bu eseri ve yazarını ortaya çıkaran daha geniş kelâmî bağlamı ele alır. Buna göre *Kitâbü’z-Zümürriid* ana akım kelâmî literatürün dışındaki “radikal” bir metin değil, kelâmcıların nübüvvet lehine delilleri içeren eserlerinin ürettiği bir kültürün ürünü olmalıdır. Nitekim İbnü’r-Râvendî’nin Berâhime’ye atfettiği itirazlar, mütekellimûnun zaten diğer din mensuplarıyla yaptıkları tartışmalarda aşına olduğu problemlerin bir uzantısı olarak yorumlanabilir (167-169). Bu bağlamda II/VIII. yüzyılın sonları, III/IX. asrın başlarında ortaya çıkan, peygamberlik müessesesini, özellikle Hz. Muhammed’in (sas) peygamberliğini ispatlamak amacıyla yazılan eserlerden oluşan “delâilü’n-nübüvve” literatürü öne çıkar. Bu literatürü ortaya çıkaran bağlam, özellikle Hristiyan “kelâmcıların” Hz. Muhammed’in (sas) nübüvveti aleyhindeki iddialarına cevap arayan Müslümanların arayışı olarak belirlenir. Bu amaçla ulemâ, Yahûdî ve Hristiyan kaynaklarında Hz. Muhammed’in (sas) gelişini haber veren verilere ve ona ait mucizelerin öne çıkarılmasına yoğunlaşmıştır. Nitekim III/IX. yüzyıl boyunca derlenen hadis metinlerinde muhaddislerin bu çabasını görmek mümkündür. Mucizelerin mevcudiyeti varsayıldığında görenler için delil olabileceği kabul edilse bile sonraki nesiller için delil olması nasıl mümkündür? Bu noktada “tevatür” kavramı tartışma konusu olur. Geniş sayıdaki toplulukları verdiği haberin sıhhatine güvenilse dahi bu yalnızca Müslüman topluma özel bir kaynak teşkil etmez. Söz gelimi Yahudilerin, Hristiyanların ya da diğer din mensupları arasında tevatür denilebilecek haberlerin birbiriyle çelişmesi durumunda nasıl bir yol izlenecektir? Tevatüre ilişkin bu sorular, Mu’tezilî kelâmcıları Hz. Muhammed’in (sas) peygamberliğini ispat hususunda Kur’an-ı Kerim’e odaklanmaya itmiştir. Bu meyanda Kur’an’daki gaybî mucizeler dikkat çekilen konuların başında gelir. Erken dönem kelâmcılarından Nazzâm bu meseleye yoğunlaşırken, dayısı Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) ise Kur’an’daki tehdâdî vurgusunu öne çıkarmıştır (159-160). Nazzâm’ın öğrencisi Câhız’ın (ö. 255/869) hocasından farklı olarak Kur’an’ın belâğî açıdan i’câzını temellendirmeye çalışmış ve bu çabaları IV/X. asırlardaki Mu’tezilî ve Eş’arî “I’câzü’l-Kur’an” literatürünü derinden etkilemiştir (162).

Bu bölümün ikinci kısmı ise odağı genişleterek bir semâvî dine mensup “kelâmcıların” peygamberliği temellendirme bağlamında yüzleştikleri sorulara dikkat çeker. Farklı peygamberlerin “hak” olduğuna ilişkin delillere

yaklaşırken “aklın” rolü nedir? Akıl verdiği hükümler ile vahyin getirdiği emirler ve nehiyeler arasındaki ilişki nasıl olmalıdır? Çelişiyor gözüktükleri durumda yapılması gereken nedir? Her bir dinin kelâmcısı bu sorulara kendi cihetinden cevap aramak zorunda iken birbirlerini muhatap aldıklarında ise söz konusu dini hakikatleri değerlendirebilecek “nesnel, üzerinde mutabık kalınmış” bir norm dizisinden bahsetmenin mümkün olup olmadığını sorgulamıştır. Bu amaçla zikredilen kelâmcılar erken dönemden itibaren münazaradaki tarafların her birinin kabul edeceği “rasyonel” prensipleri belirleme gereği duymuştur. Hıristiyan Theodore Ebû Kurre'nin (ö. 812'den sonra) *Vücûdü'l-hâlik ve'd-dîni'l-kavim*, Yahudi Davud el-Mukammis'in (III/IX. asrın ortaları) *İşrûn Makâle* ve Hristiyan iken Müslüman olan Ali Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) *ed-Dîn ve'd-devle* eserlerinde görüleceği üzere bu rasyonel prensipler akılla irtibatlandırılmıştır. Öte yandan diğer din mensuplarıyla yoğun bir şekilde muhatap olan Mu'tezilî alimler de söz konusu rasyonel temeli inşa tartışmasına dahil olmuştur. Bu durum, nübüvvet inkârcısı ve rasyonalist olarak imlenen Berâhime'nin resme girmesi için ideal koşulları yaratmıştır (169). Bu, İbnü'r-Râvendî'nin itirazlarını Berâhime'ye atfetmesi için “meşru” bir zeminin oluştuğuna da delâlet eder.

Kitâbü'z-Zümürriid'de Berâhime'nin rolünün araştırıldığı beşinci bölümde ise İbnü'r-Ravendî'ye dair klasik ve modern çalışmaların bir değerlendirilmesi yapılarak bir İbnü'r-Râvendî portresi ortaya çıkarılır. Kendi otobiyografisi göz önünde bulundurulduğunda İbnü'r-Râvendî'nin İslâm'daki Tanrı ve peygamber tasavvuru ile Kur'an'ın taklit edilemezliği aleyhinde telif edilen kitapların amacının Mu'tezile ile bir yüzleşme olarak okunabileceği iddiası dikkat çekicidir. Zikredilen kitapların sonraki dönemlerde Eş'arî, Şîî ve Hristiyanlar arasında yaygınlaşmasının nedeni de muhtemelen budur. Zira Mu'tezilî pozisyonları eleştirmek adına İbnü'r-Râvendî'nin kitapları işlevsellik kazanmış gibidir (226, 230). Bununla birlikte İslâm dinini pek çok yönüyle eleştiren İbn Râvendî portresi, İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitâbü't-Tevhîd*'inin 1970 yılında yayımlanmasıyla birlikte bir kırılmaya uğramıştır. Nitekim İbn Râvendî burada Ebû İsâ el-Verrâk'ın (ö. 247/861) peygamberlik aleyhindeki itirazlarına cevap veren bir imaja sahiptir. Price, İbnü'r-Râvendî kimliğindeki bu çelişkiyi çözmek adına ikincil literatürdeki görüşlerin bir değerlendirmesini sunar. Buna göre *Kitâbü'z-Zümürriid*, İbnü'r-Râvendî ile Ebû İsâ el-Verrâk arasında bir diyalog olmalıdır (232). Yazar, eserin tarihsel etkisini ortaya çıkarırken işlevsellik sağlaması adına bu diyalogun tematik bir tasnifini sunar. Buna göre genel olarak nübüvvetle ilişkin eleştiriler ile Hz. Muhammed'in (sas) peygamberliğine dair itirazlar dört başlıkta toplanabilir: Aklın yeterliliğine dayanan argümanlar, Kur'an'ın taklit edilemezliği bağlamındaki deliller,

haberinin epistemolojik değerine dair tartışmalar ve genel olarak mucizelerin sıhhati ile ilgili meseleler. Bu temaların her birinin tarihsel izini sürmek mümkündür. Price, çalışmasının odağı gereği Berâhime'ye atfedilen temel itiraz olan ilkinde, aklın nübüvvetten müstağni olan argümanına yoğunlaşır. Bu argümana irca edilebilecek farklı itirazları, *Kitâbü'z-Zümürriid* öncesi metinlere ve isimlere atfla inceler.

Dilemmanın *Kitâbü'z-Zümürriid* sonrası yankılarına yoğunlaşan üçüncü kısmın ilk bölümü, İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinin Müslümanlar arasında doğrudan ve dolaylı alımlanmasına odaklanır. Hem Hayyât (ö. 300/913 [?]) ve Ka'bi (ö. 319/931) örneğinde Bağdat Mu'tezile geleneğine mensup isimler hem de Ebû Âlî el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) gibi Basra Mu'tezilesi kelâmcıları İbnü'r-Râvendî'ye doğrudan reddiye yazmıştır. Ehl-i Sünnet tarafında ise İmam Mâtürîdî kuvvetle muhtemel Ka'bi üzerinden, İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) ise Basra Mu'tezile'sine mensup bir kelâmcı iken İbnü'r-Râvendî ile karşılaşmıştır. Öte yandan İslam felsefesi ve Şii düşüncede de söz konusu müellifin eserlerine çeşitli cevaplar verilmiştir (273-277). Bununla birlikte bu doğrudan "karşılıkların" hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Özellikle *Kitâbü'z-Zümürriid*'deki itirazlar, ele alan müelliflerin bağlamlarına göre farklı formlarda literatürde kendine yer bulmuştur. Price, söz konusu itirazlar ile İslam düşüncesindeki farklı geleneklerin temsilcilerinin Berâhime'ye atfettiği eleştirileri işlevsel tablolarla gösterir (279-288). Nihayetinde Berâhime'nin tenkitlerinin kelâmcılar tarafından bu kadar dikkate alınmasında *Kitâbü'z-Zümürriid*'ün rolünü açıkça görmek mümkündür.

Kitabın son iki bölümü ise Behşemî geleneğin nübüvveti savunmak amacıyla dilemmanın iki kısmına nasıl karşılık verdiğini araştırır. Bu bölümlerin ilkinde akıldaki ilkelerin nübüvvetle çeliştiği iddiasına karşılık vahyin "rasyonelliğinin" zikredilen gelenek tarafından nasıl savunulduğu işlenir. Son bölüm ise dilemmanın ikinci kısmıyla, aklın sahip olduğu bilgilerin nübüvveti gereksiz kılmasıyla ilgilenir. Bu itirazın karşısında Behşemî gelenek, teklifin işleyişi ve maslahatın ortaya çıkması açısından vahyin bir bilgi kaynağı olarak diğer bilgi kaynaklarından farkını ve "fazlasını" ispatlamaya çalışır. Bu bağlamda Berâhime'ye atfedilen itirazların *Kitâbü'z-Zümürriid*'ün belirgin bir etkisini yansıttığını söylemek mümkündür. İtirazlara verilen karşılıklarda üç temel kavram öne çıkar: aslah, teklif ve lütuf. Price, Behşemî geleneğin bu kavramlarının bir tasvirini verir. Buna göre şayet Tanrı kullarını mükellef kıldıysa bu teklifin meşru bir zemine sahip olması için onlara gerekli şartları sunması zorunludur (*aslah*). Bu bağlamda peygamber göndermenin gerekliliği, mükellefler için bir lütuf olması üzerinden temellendirilir. Şayet Berâhime âdil ve hakîm bir Tanrı'nın insanları ahlaki yükümlülük ve yasaklara tabi kılan bir akılla donattığını

kabul ediyorsa (*akli teklif*) bu yükümlülüklerin icrasına imkân veren ve kolaylaştıran, nebî yoluyla ortaya çıkan sem'î teklifi de onaylamalıdır (319). Öte yandan Behşemî geleneğin nübüvvetin gerekliliğini ortaya koyduğu diğer bir nokta ise hüsün-kubuh meselesindedir. Eş'arîlerin aksine hüsün-kubuh zâtî kabul eden Mu'tezile, aynı pozisyonu savunan Berâhime'nin kardeşleri olmakla itham edilmiştir. Mu'tezile'nin bu ithamdan kurtulması için iyi ve kötünün belirlenimi hususunda nübüvve verdiği rol oldukça mühimdir. Behşemî geleneğin "vücûh teorisi" bu bakımdan ehemmiyet kazanır. Herhangi bir fiil kendi başına hasen ya da kabih değildir. Buna göre akıl ahlaki yargıları tek başına formüle edemez. Söz konusu fiili ancak belirli bir eylemin gerçekleştiği somut koşullar kümesiyle ilişkili olarak değerlendirmeye tabi tutar. Bir tikel fiilin hangi bağlamda hangi hükmü kazanacağına ilişkin bilgi kaynaklarından biri de vahiydir (327-328). Bu durumda icmâlî olarak ahlaki bir hüküm bildiren aklın, bu hükmü tafsili bağlama taşıyan vahiyle çelişmesi zorunlu değildir. Özellikle vahyin tikel bir durumun ahirette sevaba ya da azaba yol açacağına dair verdiği bilgiye akıl sahip değildir. Bu durumda mükellef vahiy yoluyla yeni bir idrake kavuşmuş olur. Price, söz konusu üç kavram bağlamında Behşemî geleneğin bu konudaki temel paradigmasını anlattıktan sonra Kâdı Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) *el-Muğni*'si, İbn Metteveyh'in (ö. V./XI. yüzyılın ortaları) *el-Mecmu*'su ve Nâtık-Bilhak'ın (ö. 424/1033) *ez-Ziyadât*'ındaki Berâhime eleştirilerini müstakil olarak ele alır. Berâhime'ye verilen bu karşılıklarda Ebû Ali el-Cübbâî'nin *Nakzü'z-Zümürred*'ünün temel kaynak olarak tespit edilmesi dikkat çekicidir. Bu cevaplarda vahyin içeriğindeki "rasyonelliği" göstermek için maslahat kavramına başvurduğu görülür.

Sonuç olarak eserin, literatürdeki önemli bir sorunsal olan "Berâhime Bilmece"ni daha geniş bir tarihsel bağlama koyarak bir panoramik bakış sağladığını söylemek mümkündür. Özellikle muayyen bir konuda İslam dünyasına etkisi bağlamında Antik ve Geç-Antik dönem kaynaklarının tesirinin izlerinin sürülmesi ehemmiyet arz eder. Bu çerçevede kitabın, kelâmcıların Sümeniyye, Sûfestâiyye gibi diğer muhatapları için de benzer çalışmaların yapılması adına yöntemsel bir örneklik teşkil edebileceği söylenebilir. Öte yandan *Kitâbü'z-Zümürred*'deki itirazların etki ağı ortaya çıkarılarak Mu'tezile mezhebinin nübüvvetin temellendirilmesine yönelik görüşlerinin tarihsel değişiminin serimlenmesi kayda değerdir. Bu anlamda eserin kelâm tarihini belirli "kitaplar" bağlamında okumak adına ilham verici olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte Price, Mu'tezilî bir ekol olan Behşemî geleneği merkeze aldığı için Berâhime'nin itirazlarının akıl-vahiy ilişkisi kısmını odağa almakta haklı görülebilir. Ancak Berâhime'nin eleştirilerini ayrıntılı şekilde ele alıp cevaplayan Bâkılânî'ye (ö. 403/1013) yoğunlaşıldığında daha farklı bir resim görmek mümkündür. Eş'arî mütakellim

Berâhime'nin itirazlarını yalnızca “nebinin getirdiği haber” bağlamında ele almaz. Kadim ile hâdis arasındaki ontolojik farklılık, nebinin kendi nübüvvetinden nasıl emin olabileceği hakkındaki itirazlar da Berâhime'ye atfedilir. Bu çerçevede Behşemî gelenekten farklı olarak Bâkılânî'deki sunumda Berâhime, hikmet sıfatı ve istidlâl bi'ş-şâhit ale'l-gâib yöntemini kullanımı gibi temalara da sahiptir. Ayrıca *Kitâbü'z-Zümürü'd*'de bulunmadığı için yazarın yer vermediği mucizenin delâletiyle ilgili tartışmaların önemli bir kısmı da Berâhime'ye atfedilmektedir. Buna binâen Berâhime resminin tamamlanması için diğer ekollerin tasavvurlarını da incelemek gerekmektedir.

